

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.132.1

Д. О. Єрмоленко

доктор юридичних наук, доцент
Класичний приватний університет

ТЕОРЕТИКО-СВІТОГЛЯДНИЙ РІВЕНЬ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ

У статті проаналізовано теоретико-світоглядний рівень методології дослідження правосвідомості. Розглянуто залежність категорії "правосвідомість" від трьох основних типів праворозуміння: позитивістського, природно-правового та соціологічного. Розкрито інші сучасні концепції розуміння права: феноменологічну, герменевтичну, антропологічну, психологічну, синергетичну, комунікативно-правову тощо. Обґрунтовано, що тенденціям сучасної правової науки найбільше відповідає інтегративний підхід до дослідження правосвідомості.

Ключові слова: правова свідомість, праворозуміння, інтегративна концепція, тип праворозуміння, тип правосвідомості.

Теоретико-світоглядний рівень методології дослідження правосвідомості зумовлений різними методологічними підходами представників різних шкіл права, а також складністю самого явища та множинністю тих процесів, що детерміновані ним.

Категорія "правосвідомість" набуває різного значення та цінності відповідно до певного типу праворозуміння. Відповідно, її дослідження необхідно здійснювати в контексті основних шкіл права, які, з одного боку, центрують різні аспекти правової дійсності, а з іншого – дають можливість певною мірою усвідомити її "багатоедність".

У сучасному правознавстві існує безліч підходів до розуміння права, причому не завжди є можливість визначити "основні" з них. Так, В. С. Нерсесянц основою типології праворозуміння вважає "момент розрізнення чи ототожнення права та закону" та виділяє два основні типи праворозуміння: юридичний (від *jus* – право) та легістський (від *lex* – закон), які є протилежними. При цьому він підкреслює, що для легістського підходу питання "що таке право?" практично не існує: право для нього – це вже офіційно дане, чинне позитивне право [12, с. 10].

Відомий російський дослідник О. Е. Лейст обстоював наявність трьох основних концепцій права: нормативної, соціологічної та моральної. З точки зору нормативної концепції право розглядається як система норм, що містяться в текстах законів та підзаконних актів, які встановлюються й охороняються від порушень державною владою. Соціологічна концепція права ґрунтується на розумінні права як "порядку суспільних відносин у діях та поведінці людей".

З позицій моральної школи право визначено як систему понять про загальнообов'язкові норми, права, обов'язки, заборони, умови їх виникнення та реалізації, порядок та форми захисту, що містяться в суспільній свідомості [9, с. 273–275]. В. О. Туманов також виділяє три основні типи праворозуміння. Він зазначає, що "досить умовно основні напрями та школи можуть бути поділені на три види залежно від того, що є для них вихідним у підході до права і що, відповідно, впливає на розуміння права" [19, с. 31].

Метою статті є встановлення залежності категорії "правосвідомість" від трьох основних типів праворозуміння: позитивістського, природно-правового та соціологічного; визначення методологічного підходу до дослідження правосвідомості, який найбільш відповідає тенденціям сучасної правової науки.

Виходячи з існування у правознавстві трьох провідних напрямів: позитивістського, природно-правового та соціологічного, можна виділити три основні типи правосвідомості, які можна вважати родовими.

Питання співвідношення праворозуміння та правосвідомості є дуже актуальним, хоча малодослідженим у вітчизняній правовій науці. Так, на думку О. В. Стовби, "якщо розглядати праворозуміння суто в гносеологічному аспекті як "категорію", за допомогою якої стає можливим встановити суттєві та необхідні ознаки явищ емпіричної дійсності, що дають змогу ідентифікувати їх як правові, то відмінність праворозуміння від правосвідомості майже непомітна" [17, с. 127].

Однак, як справедливо зазначає Р. С. Байнізов, ця проблема набагато ширша. Будь-який тип правосвідомості є реальним фактором повсякденного правового життя. Люди

іноді просто не розуміють, що виражає той чи інший тип правосвідомості відповідно до того, які правові погляди вони поділяють. Основною (світоглядною) проблемою щодо суспільної правосвідомості є співвідношення права та закону. Тобто перед індивідом постає питання: чи можна вважати право, встановлене державою, єдиним справжнім або ні? Різні типи правосвідомості дають різні відповіді на це фундаментальне питання правової дійсності. Таким чином, класифікацію правосвідомості на типи здійснюють на теоретико-ідеологічному, світоглядному рівні, де визначаються фундаментальні, базисні, принципові ідеї, положення, ідеали тощо [1, с. 35].

Представники юридичного позитивізму, акцентуючи питання юридичної догматики, розглядають правосвідомість у контексті "культури правил", у межах якої визначають нормативний припис та його використання і формулюють свій референт ("існує те, що правильно") і яка спрямована на визначення і впорядкування змісту, якого ще не існує. Отже, правосвідомість розглядають у контексті її формування, регуляції, відображення загальнообов'язкових, державно забезпечених нормативів соціального існування; як відображення юридичного буття, як одну з форм, каналів, засобів реалізації системи офіційного права та правопорядку, як засіб проведення нормативних принципів та приписів, що встановлені публічною владою.

Фундаментальним положенням позитивістської правосвідомості є заперечення метафізичних основ права, які розглядають як позаправові. До таких належать природа, сутність, цінність права, його детермінованість іншими факторами та умовами. Позитивістська правосвідомість розглядає право як самодостатній феномен. У контексті такого підходу позитивне право є лише певною юридичною формою буття логічно побудованих норм. Фундаментальної проблеми правознавства – співвідношення права та закону – для позитивістської правосвідомості також не існує. Право трактується виключно як нормативний наказ, припис суверена (держави). Право – це встановлене та санкціоноване державою позитивне законодавство, тому для юридичного позитивізму не існує різниці між правом та законом.

На думку Р. С. Байніязова, формально-догматичний юридичний позитивізм яскраво виражає правовий нігілізм, тому що відмовляє праву в наявності духовної та культурної автономності, самостійності щодо держави. Позитивне право в цьому контексті не може відображати соціокультурні, моральні, релігійні, політичні, економічні та інші цінності. Через це його аксіологічний статус у суспільстві зменшується настільки, що право перетворюється на простий додаток публічної влади, що не має культурної перспективи. Регуляторні властивості позитивного права різко знижуються, перестають бути адекватними системі відносин у суспільстві. Тому можна говорити про

правовий нігілізм юридичного позитивізму щодо чинного права [1, с. 37].

Важливими особливостями позитивістського типу правосвідомості є його формалізм і догматизм. Остаточної форми формально-юридичний догматизм набув у так званій "аналітичній юриспруденції" (К. Бергбом, Д. Остін, Г. Харт та ін.), що розглядала формально-догматичний метод юридичного аналізу як основний, єдино можливий для усвідомлення позитивного права. Для представників аналітичної юриспруденції найзначущим є форма, а не зміст. Тобто акцентовано на формі права, її догмі.

Так, Г. Харт виділяє п'ять істотних ознак правового позитивізму: "1) уявлення про те, що право являє собою людську команду; 2) що немає жодного необхідного зв'язку між правом та мораллю або ж правом, яким воно є, та правом, яким воно повинно бути; 3) аналіз (або вивчення значення) юридичних концептів варто... відрізнити від історичних досліджень причин чи витоків права, від соціологічних досліджень співвідношень права з іншими соціальними феноменами...; 4) правова система є "замкненою логічною системою", у якій правильні юридичні рішення можуть бути логічно виведеними з раніше встановлених правових норм без посилань на соціальні цілі, політику чи моральні стандарти; 5) моральні судження не можуть бути обґрунтовані чи підтвержені так, як це можливо щодо суджень про факти, виходячи з раціональних аргументів, доказів чи властивостей..." [20, с. 112]. Як результати, позитивістська інтерпретація правосвідомості передбачає, "поперше,... ставлення до таких цінностей, як життя, свобода, власність, людська гідність, як до відносних, а не абсолютних соціокультурних величин. По-друге,... схильність до редукування нормативно-ціннісних відносин у суспільстві до юридичної прагматики, що відстоює насамперед інтереси цієї держави. І, по-третє,... легістську орієнтацію на зведення прав до законів держави, що, зрештою, призводить до ліквідації всієї системи природного права, а разом з нею і можливості для громадян апелювати у випадку обмеження їхніх природних прав до існуючого законодавства" [20, с. 126]. Таким чином, позитивістська правосвідомість свідомо формує юриспруденцію правової догми, формального права.

Інший підхід до розуміння правосвідомості у представників природно-правової та соціологічної шкіл права. Правосвідомість розглянуто крізь призму "культури вираження", яка спрямована на знаходження правильної, відповідно до існуючого змісту репрезентативної форми ("правильно те, що існує"). Природно-правовий підхід, пов'язаний із змістовним дослідженням ідеї права, його основ та цілей, реалізує етико-політичне, деонтологічне трактування правосвідомості. Сутність правосвідомості в такому контексті полягає в певному спонуканні до "природного права" (абсолютні основи буття, панівні цінності епохи), до його засвоєння й затвердження у практиці соціа-

льних груп, державних установ та власній поведінці суб'єкта. Правосвідомість визначається як активна, громадська свідомість, яка усвідомлює та відчуває себе та світ кризь призму необхідного, верховних імперативів (релігійних, етичних, ідеологічних тощо) та має на меті критичне, організуюче та контролююче сприйняття існуючих законності та правопорядку.

Однак природно-правовий світогляд характеризується варіантністю, тобто не дає єдиного, загального визначення "природного права". Внутрішня ідеологічна та ментальна неоднорідність сучасної природно-правової свідомості не дає змоги створити цілісну концепцію природного права. У найзагальнішому вигляді під ним розуміють певну сукупність положень щодо справедливості, свободи, рівності, безпеки, невід'ємних прав людини, загального блага тощо. Природно-правовий тип свідомості гостро критикує позитивістське ототожнення права та закону, нерозуміння різниці між ними. Тому природно-правова свідомість має інше обґрунтування права – абстрактно-моральне, що приводить до моралізації правових явищ. Подібний підхід, на думку Р. С. Байніязова, "виринає" право із юридичного контексту соціуму, віддаляє його від загальножиттєвих, етнічних та історичних умов людського буття. Природно-правовий тип свідомості іноді зміщує моральну і правову сфери життя суспільства, не розмежовує право та мораль, що призводить до плутанини у визначенні права загалом та позитивного права зокрема [1, с. 36].

Соціологічний підхід спрямований на дослідження правосвідомості як аспекту, форми соціальної свідомості, атрибуту соціального (правового) порядку, своєрідної ментальної практики, яка вбудована в процеси конструювання юридичного буття, соціального зумовлення та регуляторного впливу правової системи. У межах соціологічного підходу правосвідомість розуміють як єдність соціальної необхідності та свободи, заданості та можливості соціальної гри, яка допускає – в межах заданих правил – необмежену кількість ходів, можливостей поведінки. Правосвідомість є, з одного боку, засобом збереження та розвитку соціальної системи, а з іншого – її необхідною передумовою, джерелом, метою, орієнтиром.

Саме широка соціологічна пізнавальна перспектива, на думку більшості авторів, дає змогу найкраще підкреслити онтологічну пов'язаність права та правосвідомості, побачити право як продукт людської взаємодії, соціокультурну форму, основне завдання якої – регуляторно забезпечити виникнення та підтримку людських станів через здійснення в суспільному житті, входження до повсякденної практики народу, створення внутрішньої дисципліни, соціально необхідної правосвідомості. Вказаний підхід спрямований на комплексність, а тому, на думку С. М. Касаткіна, є тим підґрунтям, на якому можлива та перспективна реалізація парадигми інтегративного розуміння

правової дійсності, створення ефективного, теоретично та практично адекватного інструментарію для вирішення актуальних проблем людини, суспільства, політики, права [6, с. 6].

При цьому слід зазначити, що, існуючи одночасно, різні типи праворозуміння не можуть бути рівноцінними на різних етапах розвитку суспільства, держави, права. Як справедливо зазначав О. Е. Лейст, у період становлення або глибокого перетворення правової системи на перший план виходить моральне розуміння права: воно важливе для втілення соціальних інтересів, що відображених у соціально орієнтовній свідомості, у правові поняття й категорії, а також для завоювання суспільною правосвідомістю загальних принципів і норм правової системи, що перебуває на стадії становлення [10, с. 3–5].

Початок стабільного розвитку суспільства, держави, права підвищує значення нормативного праворозуміння. Причини поширеності поглядів на право як на стабільну систему норм, правил поведінки, викладених у текстах законів за підтримки державною владою, полягають у намаганні суспільства віднайти стійкі орієнтири після зміни політики і політиків, у бажанні жити "за законом", а не відповідно до обставин.

Як зазначалося, будь-яке розуміння права має як переваги, так і недоліки. Так, на думку М. І. Байтіна, моральне праворозуміння здатне прийняти і видати за право різноманітні та суперечливі уявлення про добро і зло, справедливе та несправедливе, похвальне й ганебне, що містяться в суспільній, груповій, індивідуальній свідомості [2, с. 134].

Своєрідне відображення в масовій свідомості отримало нормативне розуміння права. У повсякденній правосвідомості останніх десятиліть закон асоціювався або з декларацією, або з покаранням, тобто право-закон сприймалося передусім як Конституція та Кримінальний кодекс. На практиці ж, на думку В. Ф. Попондопуло, знайомство громадян з правом зазвичай обмежувалося знанням деяких норм адміністративного, цивільного, сімейного права та пенсійного законодавства [14, с. 96].

Соціологічне розуміння права, ототожнюючи право з правопорядком, породжує уявлення про право як про будь-який порядок, замінюючи право загальнопоширеною практикою, звичайністю, доцільністю. Нарешті, можна виділити й інші підходи до розуміння права – феноменологічний, герменевтичний, антропологічний, психологічний, синергетичний, комунікативний тощо.

У зв'язку з цим доречно навести слова Б. О. Кістяківського, який ще на початку минулого століття зазначав: "У жодній іншій науці немає стільки суперечливих теорій, як у науці про право. При першому знайомстві з нею виникає таке враження, ніби вона лише і складається з теорій, які взаємно виключають одна одну. Найбільш

суттєві питання про сутність і невід'ємні властивості права вирішуються різними представниками науки про право абсолютно по-різному. Суперечка між теоретиками права виникає вже на початку наукового пізнання права навіть більшою мірою саме через вихідне питання – до якої сфери явищ належить право – починається непримиримий поділ напрямів та шкіл у цій науці. Достатньо згадати найістотніші відповіді на останнє запитання, щоб відразу отримати яскраве уявлення про те, в якому невизначеному стані перебуває ця сфера наукового знання” [7, с. 371].

З цього приводу М. І. Козюбра справедливо стверджує, що з часів написаного Б. О. Кістяківським “майже нічого не змінилося (за винятком радянського періоду, коли дискусії навколо розуміння права, особливо після сумнозвісної I Всесоюзної наради з питань науки радянського права та держави 1938 р., у вітчизняному правознавстві на довгі роки припинилися взагалі). Хіба що зараз такі дискусії стали більш коректними, толерантними до альтернативних точок зору, а нерідко завершуються і певними компромісами” [8, с. 24].

На нашу думку, сьогодні таким “компромісом” може стати інтегративний підхід до права та, відповідно, правосвідомості. Так, на думку Н. М. Тапчанян, правосвідомість повинна розглядатися як “інтегративний феномен”, що відображає результати процесів масової правової соціалізації громадян, стан законності та правопорядку в суспільстві, нормативні вимоги формально-юридичного та неправового характеру, потреби у зміні окремих елементів або всієї системи права [18, с. 7]. Тобто на перший план виходить практичний бік змісту правосвідомості та її регуляторна властивість, що відповідає вимогам часу, – узгоджувати правову дійсність із суспільними потребами, здійснювати реформування правової системи на основі розвинутої правосвідомості. Тому є дуже важливим підвищення рівня правосвідомості в осіб, які займаються правотворчістю, правозастосуванням, та суспільства загалом, що є запорукою правового прогресу.

Своєрідним “обґрунтуванням” інтегративного підходу можна вважати позицію О. Е. Лейста, який вказував на те, що загальне поняття права не повинне бути синтезом, поєднанням трьох уявлень про право, які запропоновані в природно-правовій, соціологічній та нормативній концепціях: “між крайніми точками зору трьох концепцій знаходиться не істина, а складне суспільне явище – право...” [10, с. 8]. Таким чином, наше завдання можна сформулювати як необхідність усвідомлення ситуації взаємодії та взаємного визнання різних типів праворозуміння та відповідних типів правової свідомості. Саме під таким кутом зору ми пропонуємо розглядати питання про сутність, ознаки, структуру, функції та види правової свідомості.

Розвиток інтегративного підходу до переосмислення правових категорій та понять,

підкреслює А. І. Бризгалов, є однією з умов подолання методологічної кризи в юридичній науці [3, с. 19]. Таку точку зору поділяють чимало дослідників. Так, О. І. Цибулевська зазначає, що моральний вимір права можна здійснювати, використовуючи всі типи праворозуміння [22, с. 5]. М. Г. Матузов визнає чіткий зв'язок між природним та позитивним правом у вивченні понять права [11, с. 70], а В. М. Гуляіхін стверджує про наявність такого зв'язку в дослідженні ґенези правового нігілізму [4, с. 252]. В. В. Сорокін наголошує на необхідності багатоаспектного розуміння поняття права в перехідний період [15, с. 376]. Ю. В. Сорокіна вважає, що інтегральна юриспруденція здатна допомогти в дослідженні взаємозв'язку способів та обсягів регульованих відносин з рівнем правосвідомості суспільства та з інтересами окремих осіб. Інтегральна юриспруденція може зробити значний крок на шляху до вирішення проблеми співвідношення права та моралі в дослідженні їх як елементів єдиного механізму соціального регулювання [16, с. 43].

Отже, варто погодитися з М. М. Цимбалюком у тому, що “предметом теорії правосвідомості повинні стати питання про сутнісні (найбільш загальні) характеристики цього суспільного феномену, його внутрішню організацію, систему його функцій, механізми його визначеності соціокультурними умовами, а також напрями трансформації останніх, котрі б об'єктивно спонукали дієвість загальнолюдських правових цінностей та ідеалів” [21, с. 43].

Висновки. Таким чином, інтегративний підхід до дослідження правосвідомості в цілому відповідає тенденціям сучасної правової науки щодо зближення різних аспектів праворозуміння, їх співіснування та взаємодії.

Крім того, це відроджує методологічний підхід до співвідношення типів праворозуміння в теорії правосвідомості, який свого часу запропонував І. О. Ільїн. Він розрізняв правосвідомість позитивну та природну, але не як протилежні та несумісні види свідомості, а як взаємопов'язані явища: природна правосвідомість є основою для позитивної правосвідомості [5].

Виходячи з того, що у світі немає нічого вічного та незмінного, в тому числі й наукових концепцій, А. В. Поляков справедливо зауважує, що вирішення завдання, спрямованого на усвідомлення права як єдності, існуючої в різних іпостасях, формах та видах, не передбачає створення єдиної теорії права, яка буда б придатна на всі часи і перебувала поза певними соціокультурними межами [13, с. 8].

Однак, з позиції сучасної юридичної доктрини, є впевненість у тому, що саме інтегративна концепція правосвідомості здатна надати дослідникам збалансований методологічний інструментарій, придатний для здобуття об'єктивних та вичерпних знань про складний соціальний феномен – правосвідомість. При чому така концепція має стати як *онтологічно інтегративною* (тобто

поєднувати в єдиний комплекс різні якості правосвідомості), так і *гносеологічно інтегративною* (адже правова свідомість є інтелектуальним інструментом оцінювання та усвідомлення правових явищ).

Список використаної літератури

1. Байниязов Р. С. Правосознание и правовой менталитет в России : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Р. С. Байниязов ; Саратов. юрид. ин-т МВД РФ. – Саратов, 2006. – 53 с.
2. Байтин М. И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков) / М. И. Байтин. – Саратов, 2001. – 416 с.
3. Брызгалов А. И. О некоторых теоретико-методологических проблемах юридической науки на современном этапе / А. И. Брызгалов // Государство и право. – 2004. – № 4. – С. 17–22.
4. Гуляихин В. Н. Правовой нигилизм в России / В. Н. Гуляихин. – Волгоград, 2005. – 280 с.
5. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин. – Москва, 1993. – 235 с.
6. Касаткин С. Н. Правосознание как категория правоведения: Теоретико-методологический аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / С. Н. Касаткин. – Казань, 2003. – 26 с.
7. Кістяківський Б. О. Вибране / Б. О. Кістяківський (Бібліотека часопису "Філософська і соціологічна думка". Серія "Українські мислителі"). – Київ, 1996. – 512 с.
8. Козюбра Н. Правопонимание: понятие, типы и уровни / Н. Козюбра // Право Украины. – 2011. – № 1. – С. 24–37.
9. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права / О.Э. Лейст. – Москва : Зерцало, 2002. – 279 с.
10. Лейст О. Э. Три концепции права / О. Э. Лейст // Советское государство и право. – 1991. – № 12. – С. 3–11.
11. Матузов Н. И. Актуальные проблемы теории права / Н. И. Матузов. – Саратов, 2003. – 512 с.
12. Нерсисянц В. С. Философия права: либертарно-юридическая концепция / В. С. Нерсисянц // Вопросы философии. – 2002. – № 3. – С. 3–15.
13. Поляков А. В. В поисках интегрального типа правопонимания / А. В. Поляков // История государства и права. – 2003. – № 6. – С. 7–8.
14. Попондопуло В. Ф. Система общественных отношений и их правовые формы (к вопросу о системе права) / В. Ф. Попондопуло // Правоведение. – 2002. – № 4. – С. 78–101.
15. Сорокин В. В. Концепция эволюционного преобразования правовых систем в переходный период / В. В. Сорокин. – Барнаул, 2002. – 560 с.
16. Сорокина Ю. В. К вопросу о правопонимании / Ю. В. Сорокина // Адвокатская практика. – 2006. – № 6. – С. 40–45.
17. Стовба А. Правопонимание vs. правосознание: проблемы и перспективы / А. Стовба // Право Украины. – 2011. – № 1. – С. 123–128.
18. Тапчанян Н. М. Правосознание и правовая культура личности в условиях обновления России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Н. М. Тапчанян. – Москва, 1999. – 22 с.
19. Туманов В. А. О юридическом нигилизме / В. А. Туманов // Пульс реформ. Юристы и политологи размышляют. – Москва, 1989. – С. 135–146.
20. Харт Г. Л. Позитивизм и разграничение права и морали / Г. Л. Харт // Изв. вузов. Правоведение. – 2005. – № 5. – С. 102–136.
21. Цимбалюк М. М. Онтологічні основи теорії правосвідомості : дис. ... д-ра юрид. наук / М. М. Цимбалюк – Київ, 2009. – 408 с.
22. Цыбулевская О. И. Нравственные основания современного российского права : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / О. И. Цыбулевская. – Саратов, 2004. – 58 с.

Стаття надійшла до редакції 21.01.2015.

Ермоленко Д. А. Теоретико-мировоззренческий уровень методологии исследования правосознания

В статье анализируется теоретико-мировоззренческий уровень методологии исследования правосознания. Рассматривается зависимость категории правосознание от трех основных типов правопонимания: позитивистского, естественно-правового и социологического. Раскрываются другие современные концепции понимания права: феноменологическая, герменевтическая, антропологическая, психологическая, синергетическая, коммуникативно-правовая и другие. Обосновывается, что тенденция современной правовой науки наиболее соответствует интегративный подход к исследованию правового сознания.

Ключевые слова: правовое сознание, правопонимание, интегративная концепция, тип правопонимания, тип правосознания.

Yermolenko D. Theoretical Ideologically Level Research Methodology Legal

The article examines the theoretical and ideological level of the research methodology of justice. The dependence of the category of justice by three main types of legal – positivistic, natural law, and sociological. Analyzed other modern understanding of the concept of law – phenomenological, hermeneutical, anthropological, psychological, communicatively-law and others. It is concluded that the trends of modern legal science meets the most integrative approach to the study of legal consciousness.

Category legal consciousness acquires a different meaning and value depending on the type of law. Accordingly, it is necessary to carry out research in the context of the main schools of law, which, on the one hand, cover the various aspects of the legal reality, and on the other – make it possible to a certain extent to realize their unity.

Based on jurisprudence exist in three key areas – positivist, natural law and public opinion, there are three main types of justice, which can be considered generic.

Any understanding of the law, and, respectively, and each type of justice, has both advantages and disadvantages. The latter include the following: positivist jurisprudence justice deliberately creates legal dogma, formal law; natural and legal outlook characterized by multiplicity, that does not give a single, common definition of "natural rights"; Sociological justice, from identifying the right order, creates the concept of law as any procedure, replacing the general right to common practice, custom, expediency.

Today, the most promising area may become an integrative approach to the law and, accordingly, integrative type of justice. This integrative approach to the study of justice generally follows the trends of modern jurisprudence on the approximation of different aspects of thinking, their co-existence and interaction. Moreover such a concept has become ontologically as an integrated (ie combined into a single set different quality of justice) and epistemologically integrative (after legal consciousness is an intelligent tool for evaluation and understanding of legal phenomena).

Key words: *legal consciousness, legal thinking, integrative concept, the type of legal thinking, the type of legal consciousness.*